

آینده پژوهی

پارادایمی نوین در برنامه ریزی

با تأکید بر برنامه ریزی شهری و منطقه‌ای

(مبانی، مفاهیم، رویکردها و روش‌ها)

تألیف

دکتر کرامت‌الله زیاری

(استاد دانشگاه تهران)

طاها ربانی

دکتر رامین ساعدموجشی

(دکتری برنامه ریزی شهری دانشگاه تهران)

شماره مسلسل ۹۰۰۵

شماره انتشار ۳۸۰۲

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	زبانی، کرامت‌الله، ۱۳۳۲-
عنوان و نام پدیدآور	آینده‌پژوهی: پارادایمی نوین در برنامه‌ریزی با تأکید بر برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای (مبانی، مفاهیم، رویکردها و روش‌ها) / تألیف کرامت‌الله زبانی، طاها ربانی، رامین ساعدموچشی.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۴۸ ص.
فروست	انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۸۰۲.
شابک	978-964-03-7026-1
وضعیت فهرست‌نویسی	فیبا
پادداشت	کتانامه.
موضوع	شهرسازی-- طرح و برنامه‌ریزی
موضوع	شهرسازی-- آینده‌نگری
شناسه افزوده	ربانی، طاها، ۱۳۶۵-
شناسه افزوده	ساعده، رامین، ۱۳۵۹-
شناسه افزوده	دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات
رده‌بندی کنگره	۱۳۹۶ ۹۱۹/۱۶۶ HT
رده‌بندی دیویی	۳۰۷/۱۲۱۶
شماره کتابشناسی ملی	۴۵۷۹۹۷۴

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

ISBN:978-964-03-7026-1

9 789640 370261

عنوان: آینده‌پژوهی: پارادایمی نوین در برنامه‌ریزی با تأکید بر برنامه‌ریزی شهری و

منطقه‌ای (مبانی، مفاهیم، رویکردها و روش‌ها)

تألیف: دکتر کرامت‌الله زبانی - طاها ربانی - دکتر رامین ساعدموچشی

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلفان است»

بها: ۱۰۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرش مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست مطالب

ح	پیشگفتار
۱۰	فصل اول: مفاهیم برنامه‌ریزی، جایگاه آینده، نگرش و رویکرد به آن در برنامه‌ریزی
۱	مقدمه
۱	۱.۱ برنامه و برنامه‌ریزی
۱	۱.۱.۱ شناخت
۳	۱.۱.۲ سودمندی برنامه‌ریزی
۴	۱.۱.۳ ضرورت برنامه‌ریزی
۴	۱.۲ پرسش‌های اساسی در برنامه‌ریزی
۸	۱.۳ برنامه‌ریزی و راهبرد
۸	۱.۳.۱ راهبرد و تفکر راهبردی
۱۰	۱.۳.۲ تفاوت تفکر تاکتیکی و تفکر استراتژیک
۱۰	۱.۳.۳ تعریف برنامه‌ریزی استراتژیک:
۱۳	۱.۳.۴ مزیت‌ها و کاربردهای برنامه‌ریزی استراتژیک
۱۴	۱.۳.۵ برنامه‌ریزی استراتژیک شهری
۱۸	جمع‌بندی
۲۱	فصل دوم: آینده پژوهی
۲۱	۲.۱ برنامه‌ریزی از منظر آینده‌نگری
۲۳	۲.۲ مفاهیم زیربنایی آینده‌پژوهی
۲۶	۲.۳ آینده به‌منزله مهم‌ترین بعد زمان در آینده‌پژوهی
۲۷	۲.۴ دوره‌های زمانی در آینده‌پژوهی
۲۸	۲.۵ دسته‌بندی تصورات از آینده در آینده‌پژوهی
۲۹	۲.۶ مفاهیم اساسی آینده پژوهی
۲۹	۲.۶.۱ مفهوم حال وسیع

ث □ آینده‌پژوهی پارادایمی نوین در برنامه‌ریزی

۳۰	۲.۶.۲ تغییر
۳۰	۲.۶.۳ پیچیدگی
۳۱	۲.۶.۴ عدم قطعیت
۳۲	۲.۷ ریشه‌های آینده‌پژوهی
۳۲	۲.۷.۱ داستان‌پردازی نخستین رویکرد به آینده
۳۳	۲.۷.۲ نقش دانشمندان باستانی در شکل‌گیری تفکر آینده‌نگری
۳۶	۲.۸ مراحل آینده‌پژوهی
۳۶	۲.۸.۱ مرحله اول: پایه‌گذاری بنیان‌های فلسفی آینده‌پژوهی
۳۷	۲.۸.۲ مرحله دوم: شکوفایی
۳۸	۲.۸.۳ مرحله سوم: تحکیم آینده‌پژوهی
۳۹	۲.۸.۴ دوره چهارم: تجدید حیات
۳۹	۲.۹ بنیان‌های روش‌شناختی آینده‌پژوهی
۴۱	۲.۱۰ تفاوت آینده‌پژوهی با سایر حوزه‌های آینده‌نگری
۴۲	۲.۱۱ ویژگی‌های کارهای آینده‌پژوهان در مقایسه با کارهای سایر رشته‌های علمی
۴۴	۲.۱۲ هدف آینده‌پژوهی
۴۷	۲.۱۳ مراحل فرایند آینده‌نگاری
۴۷	جمع‌بندی
۵۱	فصل سوم: مدل‌ها، رویکردها و روش‌های آینده‌پژوهی
۵۲	۳.۱ پارادایم‌ها و رویکردهای آینده‌پژوهی
۵۶	۳.۱.۱ دسته‌بندی روش‌های آینده‌پژوهی بر اساس ویژگی‌های روش‌ها
۵۹	۳.۲ تشریح چند روش آینده‌پژوهی
۶۱	۳.۲.۲ دلفی
۶۴	۳.۲.۳ تحلیل اثر متقابل
۶۷	۳.۲.۴ تحلیل ساختاری
۷۴	۳.۲.۵ پیمایش محیطی
۷۶	۳.۲.۶ برون‌یابی روند
۷۷	۳.۲.۷ مدل‌سازی و شبیه‌سازی
۷۸	۳.۲.۸ تحلیل روند

فهرست □ ج

۷۹	۳.۲.۹ تحلیل تاریخی
۷۹	۳.۲.۱۰ نظرخواهی و مشاوره
۸۰	۳.۲.۱۱ توفان ذهنی (ذهن‌انگیزی)
۸۱	۳.۲.۱۲ سناریونویسی
۸۷	۳.۲.۱۱۳ چشم‌اندازپردازی
۸۸	۳.۲.۱۴ برنامه‌ریزی پابرجا
۸۹	جمع‌بندی
۹۱	فصل چهارم: کاربرد رویکرد آینده‌پژوهی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای
۹۳	۴.۱ سیر نگرش به آینده در برنامه‌ریزی مدرن شهری
۹۵	۴.۲ تکامل تاریخی آینده در نظریه‌های برنامه‌ریزی
۱۰۰	۴.۳ برنامه‌ریزی شهری و آینده‌پژوهی
۱۰۵	۴.۴ شباهت‌ها و تفاوت‌های آینده‌پژوهی و برنامه‌ریزی به‌طور خلاصه
۱۰۷	۴.۵ دلایل تمایل روزافزون به برنامه‌ریزی با استفاده از رویکرد آینده‌نگر
۱۰۸	۴.۶ نقص‌های برنامه‌ریزی شهری در مواجهه با تفکر آینده‌پژوهی
۱۱۱	۴.۶ مدل‌های ارتباط آینده‌پژوهی و برنامه‌ریزی
۱۱۱	۴.۶.۱ مدل آینده‌نگری (چشم‌انداز) فرانسوی
۱۱۲	۴.۶.۲ رویکرد برنامه‌ریزی آینده‌ خلاق
۱۱۲	۴.۶.۳ مدل برنامه‌ریزی شهری آینده‌نگر (آینده‌مبنا): مدل واستراس
۱۱۳	۴.۶.۴ مدل اقدام هماهنگ
۱۱۵	۴.۷ آینده‌پژوهی و شهرداری
۱۱۷	۴.۸ برنامه‌های توسعه و آینده‌پژوهی در آفریقا به‌منزله یک نمونه جدید
۱۱۹	۴.۹ نظام برنامه‌ریزی شهری در ایران و آینده‌پژوهی
۱۲۵	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۲۶	توصیه‌های اصلاحی

پیشگفتار

آینده، نامعلوم، فریبنده و گاه تردیدآمیز است، چنانکه بشر را همواره مسحور و متوجه خود کرده است. در هر تعریفی از برنامه‌ریزی، نگاه به آینده و آینده‌نگری به‌مثابه بخش تفکیک‌ناپذیری مطرح می‌شود که همواره انگیزه انسان برای حرکت و ابزاری برای پیشرفت و تکوین شیوه‌های مدیریت و برنامه‌ریزی بوده است. از این دیدگاه برنامه‌ریزی فعالیتی است برای ایجاد آمادگی در مواجهه با آینده.

واکوی فرایند تاریخی تغییر جایگاه آینده در برنامه‌ریزی از شیوه‌های مختلفی حکایت دارد که بسته به پیچیدگی جوامع، ابزار و تفکر برنامه‌ریزی تغییر و دگرگونی یافته است. از پیشگویی آینده با رمل و اسطرلاب و شیوه‌های جادوگری و نجوم تا پیش‌بینی بر اساس روش‌های آماری و ابزار پیشرفته ساخت دست بشر دو مرحله از نگاه به آینده طی شده است. در همه طول تاریخ بشر کشف آینده و پی بردن به قوانین آن به یکی از آرمان‌های دست‌نیافتنی بشر تبدیل شده است. مهم این است که در همه این دیدگاه‌ها به آینده به‌منزله تقدیر و رخدادی بدون تغییر نگریسته می‌شد که گویی انسان باید منتظر آن باشد و خود را با آن همسو کند. بدین ترتیب تقدیرگرایی تفکر مسلط بر آینده‌اندیشی انسان در تمام تاریخ بشر بوده است.

سده‌های بیستم و بیست‌ویکم با همه دستاوردهای علمی و فناورانه خود دستاورد مهمی در زمینه اندیشه آینده برای انسان و علوم انسانی داشت و آن باور به تغییر آینده و قائل شدن جایگاه فعال برای انسان در شکل بخشیدن به آینده بود. این دوران را می‌توان سومین دوره اندیشه در زمینه آینده دانست. این شیوه اندیشه جایگاهی فراتر از یک مکتب علمی و بخشی از فرایند تکوینی یک رشته تخصصی است. در بسیاری از کشورهای شمال آینده‌پژوهی به‌منزله رشته‌ای دانشگاهی در حال ادامه حیات است و این علم بیشتر علوم دیگر به‌ویژه حوزه علوم بین‌رشته‌ای و علوم انسانی را تحت تأثیر قرار داده است.

آینده‌پژوهی در وضعیت کنونی به‌مثابه یک فراپارادایم خود را در میان دانش‌های بشری مطرح کرده؛ دانشی که بر مبنای رویکردی علمی، پویایی انسانی، گستردگی حوزه برنامه‌ریزی و تا حدودی تفکر ماجراجویانه سعی در تصویرسازی آینده بشری دارد. در این راه بن‌مایه اصلی آینده‌پژوهی اصولی همچون: نسبی بودن آینده، انعطاف در تفکر و برنامه‌ریزی، امکان‌پذیری همه احتمالات و گردش آزاد اطلاعات است. آینده‌پژوهی در پی ارتقای جایگاه انسان در رویکرد به آینده، ساده کردن پیچیدگی‌ها و فراهم آوردن بستری برای ظهور توانایی‌های بشری در همه ابعاد و زمینه‌هاست. در این میان شهر به‌منزله قالب اصلی زیستن در قرن بیست‌ویکم عرصه ظهور و بروز پیچیده‌ترین رخدادهای بشری و ابهام‌آمیزترین آینده‌های

پیش روی بشر است. شهرها داستان تلخ و شیرین تمدن بشری برای تکامل و تجلی توانایی انسان در گذر از رخدادهای تاریخی‌اند. از دید جهانی شهر جایگاه تمرکز جمعیتی است که ویژگی‌های خاصی همچون محدوده و عوامل استقرار، ساختن خیابان‌ها و خانه‌ها، کاربرد زمین و فعالیت‌های دیگر دارند (وهر، ۱۳۸۴: ۱۷). شهر پدیده‌ای است پیچیده، متکثر و پویا که درهم‌پیچیدگی مسائل، گروه‌ها، افراد، نهادها و گاه تناقض منافع رویارویی با آن را دشوار می‌کند. در چنین وضعیتی برنامه‌ریزی و مدیریت بیش از هر چیز نیازمند حرکت به سمت پذیرش پیچیدگی، تکثر و برنامه‌ریزی بر پایه شناخت جامع همه عناصر و عوامل است. شهرها همواره در طول تاریخ مرکز راهبری و هدایت رشد و توسعه انسانی بوده‌اند. بنابراین در فرایند دستیابی به توسعه پایدار انسانی، شهر جایگاهی محسوب می‌شود که دستیابی به رشد و توسعه درگرو سازوکارهای مناسب برنامه‌ریزی آینده‌نگر آن قرار دارد. رسیدن به رشد و توسعه، خود مفهومی است که از راه آینده‌نگری کارآمد شهری دست‌یافتنی است. بنابراین برنامه‌ریزی شهری فعالیت سازمان‌یافته و تلاشی هوشیارانه، به‌منظور گزینش بهترین راه‌حل‌های پیشنهادی، برای دسترسی به هدف‌های کلی در شهرهاست (Waterson, 1987). در چنین شرایطی سؤال اینجاست که: جوامع و سازمان‌ها چگونه می‌توانند در چنین محیط چندبعدی و متغیری که فشارهای درونی و بیرونی گوناگونی به آنها وارد می‌شود به توسعه و بقای خود در آینده ادامه دهند؟ چه ابزاری برای پیش‌بینی آینده وجود دارد؟ برنامه‌ریزان چگونه می‌توانند ضمن مقابله با این فشارها و متغیرها، با افزایش بهره‌وری و میزان اثربخشی برنامه‌ها، جامعه را در سطح مقبولی نگه دارند؟ آیا شهروندان به‌تنهایی قادر خواهند بود در چنین محیط پیچیده و دائماً متغیری به نحو صحیح تصمیم‌گیری کنند؟ برنامه‌ریزان چه نقشی در شکل‌دهی وفاق جمعی بین شهروندان برای دستیابی به آینده بهتر دارند؟ چه تکنیک‌ها و روش‌هایی برای مقابله با ابعاد پیچیده و شرایط متغیر محیط شهری وجود دارد؟

در پاسخ به این پرسش‌هاست که به‌کارگیری روش و رویکردی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای مطرح می‌شود که، ضمن شناخت مسئله و عوامل تأثیرگذار بیرونی و درونی در قالبی نظام‌مند، رویکردهای آینده را نیز پیش‌بینی و سازمان‌دهی حرکت توسعه شهری به سمت آینده را تسهیل کند و شهروندان را برای دستیابی به آینده مطلوب شهر یاری دهد. هدایت برنامه‌ریزی‌شده یک جامعه به سمت آینده‌ای معلوم (که مطلوب هم باشد) تنها از طریق ایجاد تصویری مشترک از آینده ممکن است، بنابراین یکی از اصلی‌ترین مسائل پیش روی برنامه‌ریزان شهری در محیط پیچیده شهری ایجاد چنین تصویری است که در آینده‌پژوهی به‌طور مفصل به این مقوله پرداخته می‌شود. علی‌رغم همگامی شهر ایرانی با تمام دگرگونی‌های فضایی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در بعد جهانی، برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای امروز کشور با چالشی جدی مواجه است که همانا رویکردهای غیرفعال و ناکنش‌گرانه به تغییرات جهانی است. وضع کنونی شهر ایرانی که بازتاب‌دهنده تفکرات برنامه‌ریزی در سطوح مختلف است، در بسیاری جهات

نگران‌کننده است. آینده‌مبهم این شهرها، جایگاه نامناسب و تعریف‌نشده برنامه‌ریزان و شهروندان و حتی در سطوح دیگر بازار و دولت پیامدهای گسترده‌ای برای این شهرها و شهروندان آن خواهد داشت. زمان آن رسیده که جامعه علمی کشور و نهادهای مردمی و ارگان‌های برنامه‌ریزی برای ساماندهی به برنامه‌ریزی، به‌منزله ستون اصلی تغییر در ساختار فضایی، گامی بلند به سوی ایفای نقش کنشگرانه در آینده کشور بردارند. نگاهی به رویکردها و اصول مطرح در برنامه‌ریزی کشور، علی‌رغم گام‌های مثبت در دهه ۸۰، نشانی از جایگاه مشخص برنامه‌ریزی، شهروند کنشگر، برنامه‌ریز و رویکردهای نوین علم برنامه‌ریزی نمی‌دهد. مجموعه پیش‌رو، با همه کاستی‌هایی که نگارندگان گاه به آن واقف و گاه در انتظار نمایان شدن آن هستند، با امید طرح مسئله (حداقل) در زمینه آینده‌پژوهی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای و مطرح کردن روش‌های متداول این بخش‌ها تدوین شده است.

نگارش و چیدمان نوشته‌ها در قالب چهار فصل است. فصل اول مباحثی را در حوزه برنامه‌ریزی باهدف مشخص کردن جایگاه، مفاهیم و تحولات آن مطرح کرده است و به‌منزله دروازه ورود به بحث اصلی در بردارنده دیدگاه‌های نوین برنامه‌ریزی و شیوه‌های تفکر در برنامه‌ریزی جهانی است. پرداختن به مفاهیم اصلی در حوزه برنامه‌ریزی و اشاره به دو رویکرد اصلی نتیجه‌گرا و فرایندمحور در برنامه‌ریزی به‌منزله نقطه شروع بررسی روند تحولات برنامه‌ریزی مد نظر قرار گرفته است. درواقع این فصل پیش‌نیاز ورود به عرصه جدیدی است که نگاه به آینده را با توانمندی بشری در هم آمیخته و علم آینده‌پژوهی را شکل داده است. فصل دوم، با عنوان آینده‌پژوهی، به موضوع اصلی ارتباط دارد. ارائه تعاریف آینده‌پژوهی، ساختاربندی و ابعاد گستره این علم موضوعاتی است که در این فصل به آن پرداخته شده است. مفاهیمی زمانی در برنامه‌ریزی آینده‌نگرانه، واژه‌هایی همچون تغییر، عدم قطعیت، پیچیدگی و... به‌منزله بنیان‌های آینده‌پژوهی در حوزه عمومی طرح شده‌اند. این بدان معناست که این بخش حوزه عمومی آینده‌پژوهی را هدف قرار داده است.

درباره رویکردها، روش‌ها و مدل‌های آینده‌پژوهی در فصل سوم بحث شده است. این فصل حاوی مهم‌ترین روش‌ها و مدل‌های آینده‌پژوهی است و می‌تواند چارچوبی مناسب برای مطالعه بیشتر در کاربست این مدل‌ها در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای در ایران مد نظر قرار گیرد.

درنهایت فصل چهارم، آخرین بخش، به‌جایگاه آینده‌پژوهی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای در ایران و جهان اختصاص یافته است. تلاش شده تا در این فصل به کاربردهای آینده‌پژوهی در این علم و همچنین رویکردهای کنونی در ایران و جهان پرداخته شده و راهی برای مطالعه بیشتر بازنمایی شود.

نگارندگان از تدوین این مجموعه دو هدف اصلی را دنبال می‌کنند: نخست مطرح کردن و شناساندن حوزه‌ای نوین در عرصه برنامه‌ریزی به‌صورت عمومی، و دوم طرح موضوع پیوند میان رویکردهای آینده‌نگرانه با عرصه برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای. همچنان که علم آینده‌پژوهی و رویکردهای

آینده‌نگارانه در حوزه برنامه‌ریزی کشور جوان و در حال اثرگذاری است، در حوزه برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای نیز این اثرگذاری در حال شکل‌گیری است. بنابراین شناسایی ابعاد پیوند، ارتباط و کاربست این دو حوزه بر عهده دانشگاه‌ها، دانشگاهیان و خبرگان این رشته است.

اهداف آموزشی این کتاب به‌طور خاص آشنا کردن دانشجویان و متخصصان حوضه مطالعات شهری با مفاهیم و ادبیات آینده‌پژوهی، نظریه‌های این حوزه، روش‌ها و مدل‌های مربوطه، تجارب و نحوه به‌کارگیری آینده‌پژوهی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای است.

مخاطبان این کتاب دامنه گسترده‌ای از دانشجویان در رشته‌های مرتبط با برنامه‌ریزی و مدیریت شهری و منطقه‌ای شامل دانشجویان رشته‌های شهرسازی، جغرافیا، مدیریت شهری، علوم اجتماعی و آینده‌پژوهی را دربر می‌گیرد. همچنین متخصصان و مدیران مربوط در ادارات شهرداری، مراکز مطالعات و برنامه‌ریزی، استانداری‌ها، سازمان‌های مدیریت و برنامه‌ریزی و غالب نهادهای برنامه‌ریزی بخشی می‌توانند از این کتاب بهره‌مند شوند.

نگارندگان بر این باورند که این اثر همچون غالب پژوهش‌های علمی کاستی‌هایی دارد که یکی از دلایل آن نوپا و جوان بودن عرصه آینده‌پژوهی است. هدف نگارندگان، که آغازکنندگان مطالعه در زمینه آینده‌پژوهی در برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای‌اند، گشایش دری به سوی پیوند این دو حوزه علمی است و در آغاز راه امید دارند با همت عالی دانشگاهیان و فرهیختگان کشور این راه ادامه یابد و دیگر آثار و پژوهش‌ها به غنای این اثر بیفزایند.

در پایان امید است پژوهش پیش رو، آغازی بر مطالعات گسترده در این زمینه به‌ویژه در مجامع دانشگاهی کشور باشد. همچنین از همه دانشگاهیان، حرفه‌مندان و دانشجویان رشته‌های مرتبط با این مجموعه درخواست می‌کنیم کاستی‌های کتاب را به نگارندگان انتقال دهند تا در ویرایش نسخه‌های بعدی در نظر گرفته شود.